

Ryszard Wasztyl

U źródeł polskiego piłkarstwa

Acta Scientifica Academiae Ostroviensis nr 22, 5-14

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ryszard Wasztyl*

U ŹRÓDEŁ POLSKIEGO PIŁKARSTWA

Latem bieżącego roku Klub Sportowy "Cracovia" i Towarzystwo Sportowe "Wisła" w Krakowie obchodzą swoje setne urodziny. Chlubny ten jubileusz skłonił mnie do przypomnienia początków angielskiego futbolu na naszych ziemiach, gdyż wraz z nimi doszło do powstania wspomnianych klubów sportowych¹.

Kolebką polskiej piłki nożnej była niewątpliwie Galicja, zaś ściślej Kraków i Lwów. W tych to miastach, u schyłku lat osiemdziesiątych XIX stulecia, zaczęto podnosić problem wzbogacania procesu pedagogicznego szkoły, uprawianymi na świeżym powietrzu grami oraz zabawami ruchowymi, ze względu na ich walory zdrowotne i wychowawcze. O tych ostatnich pisano wtedy: "Nieocenioną dla wychowawcy zaletą zabaw jest ta okoliczność, że one mu pozwalają do młodzieży się zbliżyć i rzeczywiście zyskać jej zaufanie i wpływ na nią. Oczywiście, że pod względem wychowawczym nie wszystkie zabawy równą mają wartość. Oprócz gimnastyki, najodpowiedniejsze są zabawy wspólne ruchowe, a szczególnie te, które wprawy i ścisłego przestrzegania pewnych przepisów wymagają, na przykład angielski krykiet, football itp. A co jeszcze ważne, że podczas zabawy łatwiej niż w szkole uczą się chłopcy posłuszeństwa, cnoty w każdym społeczeństwie potrzebnej, a chyba najwięcej w naszym, gdzie ciągle jeszcze każdy chciałby dowodzić, a nikt słuchać nie umie"².

Wyrazem tej tendencji był także cykl artykułów Edmunda Cenara, nader cenionego działacza Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" we Lwowie, opublikowanych w tutejszym czasopiśmie latem 1890 roku, w

* prof. dr hab., Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim

¹ R. Wasztyl: *Początki piłki nożnej i sportu szkolnego w Polsce*. Wychowanie Fizyczne i Sport, 1990, nr 2, s.77-92.

² H. Jordan: *O zabawach młodzieży*. "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 2, s.45,46. Zob. też: R.Palmstein: *Zabawy i wycieczki*. "Muzeum", 1888, s.512-517; J.Siemiński: *Szkoły w Anglii*. "Muzeum", 1888, s.543-544.

których zawarł przepisy najbardziej dla młodzieży przydatnych - jego zdaniem, gier i zabaw ruchowych³. Wśród nich, w numerze z drugiego sierpnia, znalazły się też nader ogólne reguły gry w angielski "football"⁴. Były to zatem pierwsze przepisy piłki nożnej, opublikowane w języku polskim!

Ukazanie się owych przepisów nie zaowocowało jednak od razu uprawianiem piłki nożnej we Lwowie. Spowodowane to było nade wszystko brakiem tutaj jakiegokolwiek placu do gier, który wtedy w Galicji posiadał jedynie Kraków. W tymże to mieście, wiosną 1889 roku dr Henryk Jordan, profesor medycyny w Uniwersytecie Jagiellońskim, utworzył własnym sumptem park gier i zabaw dla młodzieży, w którym początkowo - "z powodu szczupłości miejsca, ćwiczenia gimnastyczne główną odgrywały rolę"⁵. Jednak latem 1890 roku doktorowi Jordanowi udało się załatwić sprawę powiększenia parku, co pozwoliło na urządzenie w nim dodatkowych placów do zabaw i gier, w tym także słynnego potem boiska ósmego, przeznaczonego przede wszystkim dla amatorów piłki nożnej, które posiadało kształt owalny oraz maksymalne wymiary około 50 na 30⁶.

Moim zdaniem można raczej przyjąć, iż nie było chyba dziełem przypadku, że rozbudowa Parku dra Jordana zbiegła się w czasie z rozporządzeniem wiedeńskiego ministra wyznań i oświecenia, wydanym 15 września 1890 roku w sprawie wychowania fizycznego uczniów szkół średnich. Stwierdza się w nim, że dyrekcje tych placówek winny w miarę możliwości "dążyć do zakładania osobnych miejsc..., /które/ mają służyć młodzieży do wspólnej zabawy na świeżym powietrzu w godzinach wolnych od nauki". Nadto w zakończeniu cytowanego rozporządzenia minister podkreślał, że "dla braku doświadczeń na tem polu, poczynionych w zakładach naszej monarchii, należy w tym względzie postępować stopniowo i ostrożnie. Nauczycielom, którzy chcieliby się

³ E. Cenar: *Gry gimnastyczne w szkole ludowej*. "Szkola", 1890, nr 25-32. W rok potem przepisy te ukazały się też w osobnej broszurce. Zob.: E.Cenar: *Gry gimnastyczne młodzieży szkolnej*. Lwów, 1891.

⁴ E. Cenar: *Gry gimnastyczne w szkole ludowej - football*. "Szkola", 1890, nr 31, s.355. Przepisów tych nie omawiamy w tekście, jako że w całości zamieściliśmy je w : R.Waszył, op.cit., s.78-79.

⁵ "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 9, s.262.

⁶ "Kurier Polski", 1890, nr 211, s.3; "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 9, s.261; J.Lustgarten: *Narodziny krakowskiego sportu. /W:/ Kopiec wspomnień*. Kraków, 1964, s.370 i n.

udać za granicę, celem poznania naocznie zabaw szkolnych, odpowiadających naszym warunkom, skłonny też byłbym udzielić urlopu i pieniężnego wsparcia"⁷.

Powyższe rozporządzenie, przekazane szkołom średnim w Galicji okólnikiem Rady Szkolnej Krajowej z 17 października 1890 roku, niewątpliwie skłoniło dra Jordana do szerszego uwzględnienia w swoim parku różnych gier i zabaw ruchowych, w tym interesującej nas piłki nożnej, w którą w tamtych czasach grywano przez całą jesień, a nawet w zimie. To zaś z pewnością podnosiło zalety piłki nożnej w oczach dra Jordana, szukającego odpowiednich gier między innymi dla szczególnie hołubionej przez niego młodzieży rzemieślniczej, która w zasadzie jako jedyna uczęszczała na zajęcia wychowania fizycznego do jego parku przez cały rok⁸.

Chcąc zatem "osobiście zaznajomić się z zasadami" piłki nożnej, dr Jordan (na pewno korzystając z "urlopu i pieniężnego wsparcia" wiedeńskiego Ministerstwa Wyznań i Oświecenia) udał się w listopadzie 1890 roku do Brunszwiku w towarzystwie kierownika swojego parku - Kazimierza Homińskiego. Stąd też w moim przekonaniu, to właśnie ten ostatni, po powrocie do Krakowa, zapewne jeszcze w tymże samym miesiącu, czyli w listopadzie 1890 roku, zaczął uczyć młodzież rzemieślniczą z Parku dra Jordana gry w piłkę nożną⁹.

Niebawem zaś krakowska prasa donosiła, że w owym parku "bawią się młodzieńcy, między którymi jednak zauważyliśmy i osoby starsze, w angielski football"¹⁰. Informacja ta, będąca pierwszym świadectwem uprawiania piłki nożnej na naszych ziemiach, dotyczyła niedzielnego popołudnia 14 grudnia 1890 roku. Dlatego też uważam, iż datę tę powinno się przyjąć za oficjalne narodziny polskiego piłkarstwa, którego kolebką był Park dra Jordana w Krakowie!

Godzi się podkreślić, że dr Jordan, propagując wartości wychowawcze gier i zabaw ruchowych, bardzo wyraźnie nawiązał do

⁷ Okólnik Rady Szkolnej Krajowej do wszystkich dyrekcji szkół średnich 17.10.1890 r. /W:/ Sprawozdanie RSK o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1890/91, Lwów, 1891, s.28. Zob. też: "Przewodnik Higieniczny" 1890, nr 11, s.296-298.

⁸ B. Filiński: *Park dra Jordana i kilka uwag o wychowaniu*. Kraków, 1891, s.23; R.Wasztyl, op.cit., s.80.

⁹ W. Bujak: *Życiorys Henryka Jordana*. Kraków, 1907, s.6; H.Jordan: *O zabawach młodzieży*. "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 2, s.43; R.Wasztyl, op.cit., s.81-82.

¹⁰ "Kurier Polski", 1890, nr 343, s.1.

haseł polskiego pozytywizmu, w tym szczególnie do jego idei solidarystycznych¹¹. Zaś odbiciem pozytywistycznego ujęcia solidaryzmu klasowego była z pewnością swoista atmosfera demokratyzmu, jaka panowała w Parku dra Jordana, w którym młodzież szkolna po raz pierwszy zetknęła się z piłką nożną dopiero w sezonie letnim 1891 r. Dlatego oceniając ten sezon, prasa pisała, iż podczas niego, "gdy dotychczasowe zabawy nie wystarczały, wprowadził zarząd wiele nieznanych u nas zabaw, a mających wielką wartość higieniczną, że tylko wspomnimy tu o grze w piłkę nożną... Zabawy te budziły jako nowość wiele zajęcia u publiczności, która licznie się zgromadzała, by się tym szczęśliwie dobranym zabawom przypatrywać, i swoje uznanie wyrażała"¹².

Bardzo liczna publiczność przybyła także do Parku dra Jordana w niedzielne popołudnie 30 sierpnia 1891 r. Spowodowała to zapowiedziana afiszami uroczystość zakończenia wspomnianego sezonu letniego w parku, w trakcie której "starsi uczniowie... grali w piłkę nożną przeciw chórowi rzemieślniczemu"¹³. Zatem nie w rok potem we Lwowie, jak to się błędnie utrzymuje, ale 30 sierpnia 1891 roku odbył się w krakowskim Parku dra Jordana pierwszy na ziemiach polskich oficjalny pokaz gry w piłkę nożną z udziałem publiczności!

Zaś nieco później bo w maju 1892 roku, został uruchomiony we Lwowie prowizoryczny "park do gier i gimnastyki, urządzony na wzór Parku dra Jordana w Krakowie". Stąd też można chyba przyjąć, że równocześnie z przeszczepieniem krakowskiej idei jordanowskiej na teren Lwowa, ostatecznie dotarła tu także piłka nożna. Faktem jest bowiem bezspornym, potwierdzanym zgodnie przez wszystkie znane dotąd źródła rodem ze Lwowa, iż w piłkę nożną zaczęto grywać w tymże mieście dopiero wiosną 1892 r.¹⁴

Jednak w owym czasie jedną z najpoważniejszych przeszkód, jakie utrudniały szersze upowszechnienie się gier i zabaw ruchowych w Galicji

¹¹ Por.: Z.Krawczyk: *Założenia teoretyczne eksperymentu społecznego Henryka Jordana*. Roczniki Naukowe AWF, Warszawa, 1969, t.XI, s.181-213. Zob. też: R.Wasztyl, op.cit., s.81-82.

¹² "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 9, s.262.

¹³ "Przewodnik Gimnastyczny", 1891, nr 10, s.4; "Czas", 1891, nr 193, s.2; nr 198, s.2.

¹⁴ "Przewodnik Gimnastyczny", 1892, nr 6, s.75; "Szkoła", 1892, nr 39, s.480; E.Cenar: *Gry piłką*. Lwów, 1896, s.21; W.Chomiczki: *Pierwsze kroki piłki nożnej w Polsce*. "Przewodnik Gimnastyczny", 1930, nr 5, s.79; R.Wacek: *Wspomnienia sportowe*. Opole, 1948, s.17-18.

była niewątpliwie dwurazowa nauka w tutejszych szkołach średnich, odbywana przed i po południu. Nic zatem dziwnego, iż wobec tego "podnoszono często zarzuty, że młodzież zajęta przez dzień cały w szkole nie ma czasu, któryby mogła poświęcić rozwojowi fizycznemu i swobodnej zabawie"¹⁵. Dlatego też decyzją Rady Szkolnej Krajowej, począwszy od roku szkolnego 1892/93, zaczęto wprowadzać w galicyjskich szkołach średnich naukę jednorazową, którą "w miarę możliwości" odbywano w godzinach 8-13¹⁶.

Sytuacja ta stworzyła oczywiście całkiem nowe możliwości dla dalszego rozwoju gier ruchowych w Galicji, w tym również piłki nożnej. Stąd już w trakcie II Zlotu Sokolstwa Polskiego, w sobotnie popołudnie 14 lipca 1894 roku doszło we Lwowie do pierwszego w dziejach polskiego piłkarstwa meczu międzymiastowego! Jego uczestnikami byli lwowscy i krakowscy uczniowie, a zakończył się on sukcesem gospodarzy 1:0. Tę zwycięską bramkę dla lwowian zdobył już w szóstej minucie Włodzimierz Chomiccki, po czym - z uwagi na napięty program zlotu, mecz ten został przerwany¹⁷.

Dla szerszego rozwoju piłki nożnej w Galicji niezwykle ważny okazał się rok szkolny 1894/95, w którym władze szkolne zobowiązały wszystkie miejscowe szkoły średnie do prowadzenia "popołudniowych gier gimnastycznych" dla swoich uczniów. Oceniając przebieg rzeczonych zajęć w owym roku szkolnym, Cenar podkreślał w maju 1896 roku, że ich celem jest "wzmożenie zdrowia, spotęgowanie sił fizycznych i wyrobienie statecznego charakteru, /oraz/ rozbudzenie i utrwalanie w młodzieży zamiłowania do pożytecznej i szlachetnej rozrywki"¹⁸.

Podjęmowane działania na rzecz spopularyzowania piłki nożnej w Galicji spowodowały, że już w 1896 roku uważano, iż tutaj "rozpowszechniła się gra ta również dość mocno i bywa z zamiłowaniem grywaną, jednak w sposób zupełnie prymitywny"¹⁹. Ale już niebawem

¹⁵ Sprawozdanie RSK... 1892/93. Lwów, 1983, s.15. Zob. też: R. Wasztyl, op.cit., s.83-84.

¹⁶ Sprawozdanie RSK... 1892/93, op.cit., s.15

¹⁷ "Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki", 1894, nr 161, s.2; W.Chomiccki, op.cit., s.80

¹⁸ E. Cenar: *W sprawie zabaw szkolnych*. "Rodzina i Szkoła", 1896, nr 9, s.209. Zob. też: Sprawozdanie RSK... 1894/95, Lwów 1895, s.19.

¹⁹ E. Cenar: *Gry z piłką*. op.cit., s.21. Zob. też: R. Wasztyl, op.cit., s.85.

lwowscy footballiści przyswoili sobie przepisy angielskie. Stało się to za sprawą Eugeniusza Piaseckiego, który podczas swych studiów medycznych w UJ doskonale zapoznał się z działalnością Parku dra Jordana, w tym z uprawianymi w nim przez młodzież grami ruchowymi, stając się ich gorącym zwolennikiem²⁰.

Latem roku 1899 Piasecki, już jako doktor medycyny i egzaminowany nauczyciel gimnastyki, przeniósł się z Krakowa do Lwowa, wraz z podjęciem w tymże mieście, jesienią tego roku, pracy nauczyciela gimnastyki w IV Gimnazjum, rozpoczął on intensywną "popularyzację sportu wśród młodzieży szkolnej. Dotyczyło to szczególnie gry w piłkę nożną, której zalety szeroko omawiał, starając się jednocześnie wyeliminować jej wady". W poczynaniach tych dr Piasecki nie ograniczał się jedynie do doświadczeń, wyniesionych z Parku dra Jordana, ale korzystał także z najnowszych wzorów zagranicznych, szczególnie angielskich i niemieckich, z którymi zaznajamiał się za pośrednictwem oryginalnej literatury naukowej i fachowej²¹.

Angielskie przepisy gry w piłkę nożną, obowiązujące wtedy już dość powszechnie w Europie, dr Piasecki wpajał nie tylko swoim podopiecznym, ale ponadto rozpowszechnił je też w Galicji za pośrednictwem lwowskiej "Gazety Sportowej". Na jej to bowiem łamach opublikował on latem 1900 roku "Prawidła gry w piłkę nożną /Football Association/". Prawidła te, jak podaje ich autor, zostały oparte na aktualnych przepisach Angielskiego Związku Piłki Nożnej. Stąd były to niewątpliwie pierwsze oficjalne przepisy piłki nożnej opublikowane w języku polskim! Integralną część tych prawideł stanowiły obszerne "Zasady taktyki gry w piłkę nożną", które dr Piasecki również opracował na podstawie najnowszych wydawnictw angielskich²².

Już zgodnie z powyższymi przepisami oraz zasadami taktyki odbył się w niedzielne popołudnie 7 października 1900 roku, na boisku Lwowskiego Klubu Cyklistów, mecz piłki nożnej między drużynami składającymi się przeważnie z uczniów IV Gimnazjum. Ten pierwszy na

²⁰ Wyczerpująco na ten temat zob.: K. Toporowicz: *Eugeniusz Piasecki /1872-1947/. Życie i dzieło*. Warszawa-Kraków, 1988, s.29-46.

²¹ K. Toporowicz, op.cit., s.50.

²² "Gazeta Sportowa" z lipca i sierpnia 1900 r. Wzmiankowane w tekście "Prawidła oraz zasady taktyki gry w piłkę nożną", dr Piasecki wydał również razem w formie broszurki. Zob.: E. Piasecki: *Piłka nożna /Association Football/*. Lwów, 1902.

ziemiach polskich publiczny mecz piłki nożnej rozegrany według przepisów angielskich, którego sędzią był dr Piasecki, trwał jednakże tylko 20 minut i zakończył się wynikiem remisowym 1:1²³.

Wkrótce jednak po owym meczu lwowscy uczniowie znaleźli się w wirze wydarzeń politycznych, które niewątpliwie odciągnęły ich nieco od piłki nożnej, ale za to zdecydowanie przyspieszyły proces jej instytucjonalizacji. Otóż jesienią 1901 roku młodzież lwowskich szkół średnich zaczęła się burzyć na wieść o brutalnych represjach, zastosowanych przez pruskiego zaborcę wobec uczestników polskich strajków szkolnych we Wrześni. Szczytowym momentem tych zaburzeń była demonstracja pod konsulatem niemieckim we Lwowie, urządzona w grudniu 1901 roku przez tutejszych gimnazjalistów. Również za ich sprawą, na początku następnego roku odbyła się we Lwowie manifestacja dla uczczenia rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego²⁴.

Miejscowi przeciwnicy tych wystąpień, ich praźródła upatrywali w jednorazowej nauce, dzięki której młodzież, "mając wiele czasu wolnego, zaczęła odgrywać rolę polityczną". Dlatego w maju 1902 roku wystąpili oni z wnioskiem przywrócenia w szkołach średnich nauki dwurazowej. Owa propozycja spotkała się oczywiście ze sprzeciwem środowiska nauczycielskiego, które przyznawało jednakże, że istnieje pewna potrzeba lepszego zagospodarowania przez szkołę południowego czasu wolnego młodzieży²⁵.

Przejawem tego stanowiska były propozycje zakładania dla uczniów różnych stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, a także szkolnych klubów sportowych, których gorącym rzecznikiem był Cenar. Stąd w grudniu 1902 roku utrzymywał on, że "największą zaporą" w wykorzystywaniu ćwiczeń fizycznych oraz gier i zabaw ruchowych w procesie pedagogicznym szkół średnich "jest nieszczęśliwe wzbronienie tworzenia wśród młodzieży towarzystw lub klubów gimnastycznych i

²³ "Gazeta Sportowa", 1900, nr 15, s.121; "Słowo Polskie", 1900, nr 478, s.3. Zob. też: R.Wasztyl, op.cit., s.88.

²⁴ "Słowo Polskie", 1901, nr 573, s.1; 1902, nr 43, s.1; *Kilka uwag z powodu udziału uczniów w demonstracjach ulicznych*. "Muzeum", 1902, s.81-87.

²⁵ M. Mazanowski: *Jednorazowa czy dwurazowa nauka w naszych szkołach średnich?* Kraków, 1902, s.1 i 14-26; E.Piasecki: *Projekt powrotu do nauki dwurazowej wobec wychowania fizycznego młodzieży*. "Muzeum", 1902, s.820-826. Zob. też: "Muzeum", 1902 - znajduje się tam szereg różnych publikacji na ten temat.

sportowych, których celem rozwój zdrowia i sił. Istnienie takich klubów i towarzystw wśród młodzieży pod przewodnictwem nauczycieli stałoby się u nas, tak jak się to stało za granicami, najsilniejszym hamulcem przeciw demoralizacji i innym wykroczeniom²⁶.

Efektem kampanii, prowadzonej na rzecz tworzenia takich placówek wśród galicyjskiej młodzieży szkolnej było niewątpliwie powstanie we Lwowie, latem 1903 roku, Kółka Footballistów "Sokoła", kierowanego przez druha Zygmunta Geberta i stanowiącego pierwszą zinstytucjonalizowaną formę piłkarstwa na ziemiach polskich! Swoje oficjalne występy kółko to rozpoczęło w niedzielne popołudnie 27 września tegoż roku, meczem rozegranym przez jego dwie drużyny na boisku Łyczakowskim we Lwowie, który zakończył się wynikiem 2:2²⁷.

Od jesieni 1903 roku z owego boiska korzystała także młodzież Wyższej Szkoły Realnej, która w każdą środę uprawiała tu gry i zabawy ruchowe pod kierunkiem swoich nauczycieli: Jana Majerskiego i Leona Pitułko. Niewykluczone zatem, że właśnie ten boiskowy kontakt z "sokolimi footballistami" przyczynił się do założenia przez uczniów WSR późną jesienią 1903 roku, Klubu Piłki Nożnej "Sława"²⁸. Natomiast najprawdopodobniej wczesną wiosną następnego roku dr Piasecki utworzył Klub Gimnastyczno-Sportowy przy IV Gimnazjum we Lwowie. Ostatecznie zaś na bazie "Sławy" powstał I Lwowski Klub Sportowy "Czarni" (1903), a na bazie KG-S Lwowski Klub Sportowy "Pogoń" (1904)²⁹.

Za ich przykładem zostały założone w Krakowie: w czerwcu 1906 roku Klub Sportowy "Cracovia", a we wrześniu tegoż roku Towarzystwo Sportowe "Wisła". Natomiast w latach następnych w Galicji utworzono co najmniej parędziesiąt klubów piłkarskich, które utrzymywały żywe kontakty sportowe nie tylko pomiędzy sobą, ale również z analogicznymi

²⁶ E. Cenar: *Jedno czy dwurazowa nauka*. "Gazeta Nauczycielska", 1902, nr 12, s.3-4. Zob. też: R. Wasztyl, op.cit., s.89.

²⁷ "Słowo Polskie", 1903, nr 448, s.5; nr 453, s.2; nr 459, s.9. Zob. też: Sprawozdanie wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" we Lwowie za rok 1903. Lwów, 1904, s.6.

²⁸ Sprawozdanie dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej we Lwowie za rok szkolny 1904. Lwów, 1904, s.70-71; J.Hałyś: *Piłka nożna w Polsce*. Kraków, 1981, t.I, s.42-43.

²⁹ R.Wacek, op.cit., s.20-21; Księga Pamiątkowa poświęcona 35-leciu działalności Lwoskiego Klubu Sportowego "Pogoń" 1904-1939. Lwów, 1939, s.12-37; J.Hałyś, op.cit., s.43 i n.

klubami całej monarchii Austro-Węgierskiej³⁰. Dynamiczny rozwój klubów piłkarskich w Galicji ukoronowało powstanie tutaj Związku Polskiego Piłki Nożnej (styczeń 1912 roku), z razu mającego swoją siedzibę w Krakowie i będącego autonomiczną jednostką Austriackiego Związku Piłki Nożnej³¹.

Piśmiennictwo

1. "Czas", 1891, nr 193 i 198.
2. "Gazeta Sportowa", 1900, nr 15.
3. "Kurier Polski", 1890, nr 211 i 343.
4. "Muzeum", 1902.
5. "Nowa Reforma", 1906, nr 132.
6. "Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki", 1894, nr 161.
7. "Przewodnik Gimnastyczny", 1891, nr 10
8. "Przewodnik Gimnastyczny", 1892, nr 6.
9. "Przewodnik Higieniczny", 1890, nr 11.
10. "Przewodnik Higieniczny", 1891, nr 9.
11. "Słowo Polskie", 1900, nr 478.
12. "Słowo Polskie", 1901, nr 573
13. "Słowo Polskie", 1902, nr 43.
14. "Słowo Polskie", 1903, nr 448, 453 i 459.
15. "Szkoła", 1892, nr 39.
16. Bujak W. 1907. *Życiorys Henryka Jordana*. Kraków.
17. Czar E. 1890. *Gry gimnastyczne w szkole ludowej - football*. "Szkoła", nr 31.
18. Czar E. 1890. *Gry gimnastyczne w szkole ludowej*. "Szkoła", nr 25-32.
19. Czar E. 1891. *Gry gimnastyczne młodzieży szkolnej*. Lwów.
20. Czar E. 1896. *Gry piłką*. Lwów.

³⁰ "Nowa Reforma", 1906, nr 132, s.2; Sprawozdanie dyrekcji II Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1907. Kraków, 1907, s.76; R. Wasztyl: *Pierwsze ponadklubowe formy organizacyjne sportu w Krakowie przed 1914 r. /W:/ Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej*. Warszawa 1986, s.61.

³¹ R. Wasztyl: *Związek Polski Piłki Nożnej w latach 1912-1920*. Rocznik Naukowy AWF, Kraków, 1990, t.XXIV, s.85-103. W niniejszym artykule wykorzystano też: R. Wasztyl: *Piłkarstwo galicyjskie w latach 1890-1918 i jego wkład w powstanie PZPN*. Studia Humanistyczne AWF, Kraków, 2000, s.5-20.

21. Cenar E. 1896. *W sprawie zabaw szkolnych*. "Rodzina i Szkoła", nr 9.
22. Cenar E. 1902. *Jedno czy dwurazowa nauka*. "Gazeta Nauczycielska", nr 12.
23. Chomicki W. 1930. *Pierwsze kroki piłki nożnej w Polsce*. "Przewodnik Gimnastyczny", nr 5.
24. Filiński B. 1891. *Park dra Jordana i kilka uwag o wychowaniu*. Kraków.
25. Hałys J. 1981. *Piłka nożna w Polsce*. Kraków, t.I.
26. Jordan H. 1891. *O zabawach młodzieży*. "Przewodnik Higieniczny", nr 2.
27. Krawczyk Z. 1969. *Założenia teoretyczne eksperymentu społecznego Henryka Jordana*. Roczniki Naukowe AWF, Warszawa, t.XI, s.181-213.
28. Lustgarten J. 1964. *Narodziny krakowskiego sportu. /W:/ Kopiec wspomnień*. Kraków.
29. Mazanowski M. 1902. *Jednorazowa czy dwurazowa nauka w naszych szkołach średnich?* Kraków.
30. Palmstein R. 1888. *Zabawy i wycieczki*. "Muzeum", s.512-517
31. Piasecki E. 1902. *Projekt powrotu do nauki dwurazowej wobec wychowania fizycznego młodzieży*. "Muzeum", s.820-826.
32. Piasecki E. 1902. *Piłka nożna /Association Football/*. Lwów.
33. Siemieński J. 1888. *Szkoły w Anglii*. "Muzeum", s.543-544.
34. Toporowicz K. 1988. *Eugeniusz Piasecki /1872-1947/. Życie i dzieło*. Warszawa-Kraków.
35. Wacek R. 1948. *Wspomnienia sportowe*. Opole.
36. Wasztyl R. 1986. *Pierwsze ponadklubowe formy organizacyjne sportu w Krakowie przed 1914 r. /W:/ Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej*. Warszawa.
37. Wasztyl R. 1990. *Początki piłki nożnej i sportu szkolnego w Polsce*. Wychowanie Fizyczne i Sport, nr 2, s.77-92.
38. Wasztyl R. 1990. *Związek Polski Piłki Nożnej w latach 1912-1920*. Rocznik Naukowy AWF, Kraków, t.XXIV, s.85-103.
39. Wasztyl R. 2000. *Piłkarstwo galicyjskie w latach 1890-1918 i jego wkład w powstanie PZPN*. Studia Humanistyczne AWF, Kraków, s.5-20.